

ШАЛЫПЧЫЛАРГА ДЕҢНЕЖИҢЕР!

(Республиканың мал ажылының 1991 чылда мурнакчылары)

ХОЙЖУЛАР

1	2	3	4
Кыргыз Д. С.	«Торгалыг»	160	1,6
Ондар Д. Д.	«Карл Маркс аттыг»	154	2,7
Бузулар Д. О.	«Октябрь 30 чылы»	152	2,9
Ондар А.Х. Д.	«Октябрь 30 чылы»	151	2,1
Оюн К. Ч.	«Коммунисттик херели»	150	2,0
Иргит О. Н.	«Мөген-Бурен»	126	1,3
Горжан Б. В. Т.	«Тилделге»	112	3,1
Калысбек В. Т.	«УТКА 25 чылы»	111	—
Чаданба К. Т.	«Кызыл тараачын»	110	2,3
Монгуш Б. А.К.	«Алдан-Маалыр»	105	1,5
Монгуш К. М.	«Сумбер-Уула»	105	1,5
Оржан М. П.	«Алдан-Маалыр»	104	1,5
Сулгаев Б. М.	«Чулуу»	103	2,5
Сагаан С. С.	«Мөген-Бурен»	102	—
Мамат Б. А.	«Чаа орук»	101	1,4
Маргуш С. М.	«Коммунисттик херели»	100	3,6
Маргуш Д. А. О.	«Тилделге»	100	3,3
Монгуш Д. К. А.	«Тилделге»	100	3,2
Опай А. И.	«Коммунисттик херели»	100	2,7
Ондар Т. Ш.	«Искра»	100	2,7
Куулар С. С.	«Болшевик»	100	1,9
Ондар Б. К.	«Искра»	100	2,1
Соля Б. Х.	«Кызылгар»	100	1,9
Санчат К. Н.	«О.Шынаа»	100	1,8
Ойдуу О. М.	«О.Шынаа»	100	1,8
Донгак Н. С.	«Торгалыг»	100	1,5
Сөкөн О. О.	«Сумбер-Уула»	100	1,5
Сарыгали Д. А.	«Сумбер-Уула»	100	1,5
Назым М. Н.	«Мөген-Бурен»	100	1,5
Сагаан С. С.	«Мөген-Бурен»	100	1,5
Ондар К.К. К.	«Сут-Хөл»	100	1,4
Монгуш С. Э.	«Коммунисттик орук»	100	1,3
Хайын С. К.	«Чаа орук»	100	—
Минчаев А. Б.	«Ленин аттыг»	100	—
Байлаков А. Л.	«Ак-Хем»	100	—

Тайылбыр: 1 — хойжуларның фамилиязы, 2 — ажыл-агый, 3 — 1991 чылда төрүүр 100 хойга онаштыр алган хураганы, 4 — 1 хойдан кыргып алган дүгү (килограмм-биле).

ХОЙЖУ БРИГАДАЛАР

1	2	3	4
		1990 ч.	1991 ч.
Ондар С. Ч.	«Сут-Хөл»	86	1,1
Куулар С. А.	«Сумбер-Уула»	82	1,4
Кыргыз С. Д.	«Торгалыг»	79	1,0
Ондар Минит-Доржу	«Октябрь 30 чылы»	73	1,5
Наман В. В. С.	«Бурунгаар»	73	2,4
Сапаа А. С.	«О.Шынаа»	81	1,3
Биче-оол Л. М.	«—»	79	1,2

Тайылбыр: 1 — бригадирның фамилиязы, 2 — ажыл-агый, 3 — 1991 чылдан-на мамгалап алган хураганы, 4 — бир баштан кыргып алган дүгү (килограмм-биле).

ӨШКҮ КАДАРЧЫЛАРЫ

1	2	3	4
Арадий С. Н.	«Тамды-Сыны»	130	—
Чулан-оол Б. С.	«Эйлиг-Хем»	126	—
Минчиг С. Д.	«Эйлиг-Хем»	123	—
Кунзек С. М.	«Тамды-Сыны»	120	—
Кудер-оол М. К.	«Эйлиг-Хем»	100	—
Копшар-оол О. Д.	«Ишкин»	100	—

Тайылбыр: 1 — өшкү кадарчының фамилиязы, 2 — ажыл-агый, 3 — 1991 чылда төрүүр 100 өшкүгө онаштыр алган анайы.

ӨШКҮ БРИГАДАЛАРЫ

1	2	3	4
		1990 ч.	1991 ч.
Шагары Ш. К.	«Эйлиг-Хем»	55	0,9
Селен-Доржу М. С.	«—»	70	0,9
Дакыр-оол К. Т.	«—»	71	1,08
Аракчаа С. Х.	«—»	59	0,89

Тайылбыр: 1 — бригадирның фамилиязы, 2 — ажыл-агый, 3 — 1991 чылдан-на мамгалап алган анайы, 4 — бир өшкүден кыргып алган дүгү (килограмм-биле).

СААНЧЫЛАР

1	2	3
Кыргыз М. Н.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы	3778
Оюн Г. А.	«—»	3471
Донгурак О. Б.	«—»	3446
Оюн А. С.	«—»	3284
Оюн Т. Ш.	«—»	3284
Оюн Ч. С.	«—»	3141
Иргит А. Д.	«Кызыл тараачын»	3019
Терсик А. И.	«—»	2721
Ензаев Г. С.	«—»	2706
Калюнина В. В.	«—»	2620
Досканай З. Б.К.	«Түлүш Кечил-оол аттыг»	2593
Армазай Л. Д.	«Кызыл тараачын»	2534
Монгуш Ч. М.	«Халым»	2525
Беляк Н. П.	«—»	2489
Камаа Р. В.	«Россия»	2467
Монгуш О. У.	«С. К. Тока аттыг»	2462
Санчай С. К.	«Халым»	2447
Дамдын-оол З. К.	«—»	2432
Сынаа Л. Ч.	«Арыг-Бажы»	2428
Кужугет Ч. Х.	«Кызыл тараачын»	2427
Шатохина З. Г.	«—»	2406
Красовских Е.	«Кызыл тараачын»	2371
Байкаров Л. Т.	«Халым»	2364
Колдусева З. Г.	«Кызыл тараачын»	2345
Достуу М. О.	«Өк»	2344
Хунайев Е. Т.	«Кызыл тараачын»	2342
Манзырты С. Т.	«—»	2340
Оюн О. Ч.	«ССРЭ-нің 50 чылы аттыг»	2297
Кал-оол А. Ш.	«Өк»	2282
Ховалыг М. Д.	«Түлүш Кечил-оол аттыг»	2244
Оюн Д. У.	«С. К. Тока аттыг»	2170
Дангай-оол Ю. М.	«Түлүш Кечил-оол аттыг»	2152
Свят С. Н.	«Арыг-Бажы»	2148
Бора-Тараа Е. Х.	«Найрал»	2130
Наваштай А. Д.	«Найрал»	2130
Бас-оол Н. А.	«Өк»	2106
Сат Д.	«—»	2094
Оюн К. Б.	«Революцияны чалбыжы»	2081
Давыт-Белек О. О.	«Түлүш Кечил-оол аттыг»	2079
Чулуудум Н. О.	«—»	2059
Тюлюш Адыл-кык	«ССРЭ-нің 50 чылы аттыг»	2059
Сувяк К. С.	«Россия»	2046
Самбуга Л. А.	«Өк»	2040
Саат З. К.	«Тилделге»	2018
Доржу Людмила	«Өк»	2002
Байкара Сергей	«—»	—

Тайылбыр: 1 — саанчының фамилиязы, 2 — ажыл-агый, 3 — бир инектен сагган сүдү (килограмм-биле).

СУТ-БАРААН ФЕРМАЛАРЫ

1	2	3	4
Тимеев С. М.	ТСБФ	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы	2744
Барырмаа И. Д.	Оймак	«Чааты»	2265
Башманов Н. М.	«—»	«Революцияны чалбыжы»	2337
Докк Н. Х.	Арыг-Бажы	«Арыг-Бажы»	2372
Поносова Т. Е.	Туран	«Кызыл тараачын»	2352
Носков В. И.	ТСБФ	«Ленинни орук»	1912
Бегзи Алпар	ТСБФ	«С. К. Тока аттыг»	1910
Шеломов А. В.	Мерген	«Ленинни орук»	1950
Шеломов М. Т.	Тарлап	«Өк»	1790
Монгуш Семён	Чыгылааш	«—»	1872
Осипова Н. А.	Шыякит	«Кызыл тараачын»	2219
Бумба К. Д.	ТСБФ	«Коммунисттик херели»	1596

1	2	3	4
Чадан-оол Х. К.	ТСБФ	«Енисей»	1917
Балчыр Н. К.	Кара-Будуу	«С.РЭ-нің 50 чылы»	1609
Хеммерек Б. Ч.	СБФ-1	«Россия»	1610
Топсанов А. И.	Өк	«Саян»	1606
Куанцова В. М.	Чаловка	«Өк»	1605
Эйне-оол Т. С.	Билелиг	«Кызыл тараачын»	1591
Пешкевич И. В.	Халым	«Халым»	1767
			1521
			1999
			1502

Тайылбыр: 1 — бригадирның фамилиязы, 2 — фермалар аттары, 3 — ажыл-агый, 4 — бир инектен 1990, 1991 чылдарда сагган сүдү (килограмм-биле).

БЫЗАА АЖААКЧЫЛАРЫ

1	2	3
Донгак А. Д.	«Найрал»	750
Куртук Д. Х.	«—»	730
Кужугет Н. Х.	«Кызыл тараачын»	717
Хуртүл-оол А. К.	«Найрал»	700
Нагорных В. П.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы	699
Узуген З. С.	«Кызыл тараачын»	689
Анисимова В.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы	686
Алдай Т. Т.	«Найрал»	680
Тюлюш Т. Л.	«—»	670
Амырай Л. К.	«—»	650
Санчат А. Д.	«Россия»	638
Амырай А. Х.	«Найрал»	630
Кужугет Р. С.	«Саян»	627
Элсанова Л. А.	«—»	625
Комбу С. С.	«Кызыл тараачын»	620
Доржу В. Т.	«УТКА 25 чылы»	620
Бурбу С. А.	«—»	590

Тайылбыр: 1 — бызаа ажаакчының фамилиязы, 2 — ажыл-агый, 3 — хонукта бир башка онаштыр алган немелде деңизин (грамм-биле).

ТӨРҮВЕС МЫЙЫСТЫГ БОДА МАЛ КАДАРЧЫЛАРЫ

1	2	3
Дилгирев М. Ш.	«Суклак»	500
Салман К. О.	«—»	500
Сапа Б. Х.	«—»	500
Хомушка К. Ч.	«—»	500

Тайылбыр: 1 — кадарчыларның фамилиязы, 2 — ажыл-агый, 3 — бир бода малдан хонукта алган немелде деңизин (грамм-биле).

САРЛЫК КАДАРЧЫЛАРЫ

1	2	3
Тумат Д. Д.	«Эртинелиг»	104
Чоргаар В. И.	«Мөген-Бурен»	100
Тумат Н. О.	«Эртинелиг»	100
Оржан А. К.Х.	«Чыргакы»	100
Оржан Г. Д.	«Алдан-Маалыр»	100
Монгуш Ш.	«Ишкин»	100
Биче-оол Б. Д.	«Торгалыг»	97
Салман А. Ч.	«ССРЭ-нің 60 чылы аттыг»	93
Кара-оол А. Б.	«Мөген-Бурен»	92
Чулдум А. Х.	«ССРЭ-нің 60 чылы аттыг»	89
Иргит М. Х.	«Мөген-Бурен»	89
Дакы А. И.	«Мөген-Бурен»	88
Кыргыз С.	«Эртинелиг»	86

Тайылбыр: 1 — сарлыкчының фамилиязы, 2 — ажыл-агый, 3 — 1991 чылда төрүүр 100 сарлыкка онаштыр алган бызааны.

ЧЫЛГЫЧЫЛАР

1	2	3
Оржан Д. Д.	«Алдан-Маалыр»	100
Самдар-оол С. О.	«Тамды-Сыны»	100
Монгуш С. С.	«Искра»	100
Түлүш А. Д.	«Ишкин»	97
Оржан Д. С.	«Чыраа-Бажы»	97
Чандан М.	«Ак-Тал»	88

Тайылбыр: 1 — чылгычының фамилиязы, 2 — ажыл-агый, 3 — 1991 чылда төрүүр 100 беге онаштыр алган кулууну.

ЧЫЛГЫЧЫ БРИГАДАЛАР

1	2	3
Норбу С. Н.	«Енисей»	100

Тайылбыр: 1 — бригадирның фамилиязы, 2 — ажыл-агый, 3 — 1991 чылда төрүүр 100 беге онаштыр алган кулууну.

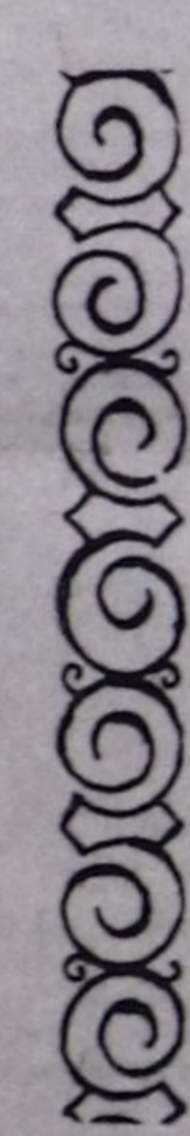
САРЛЫКЧИ БРИГАДАЛАР

1	2	3
Иргит У. Х.	«Мөген-Бурен»	96
Шымылов С. Т.	«Эртинелиг»	96

Тайылбыр: 1 — бригадирның фамилиязы, 2 — ажыл-агый, 3 — 1991 чылда төрүүр 100 сарлыктан алган бызааны.

ЧУРУКТА: чылгычыларның кодында.

ЧУМА БЕ?

Бо берге үеде кишилер малдан халбантаныр апар-ган-дыр. Тыва кижи черге ындаг — мал азырап, оон өдү, сүдү, кезибиле амы-дырап, чуртай бээр. Мамы-нары чума аарыштын камгалаарымыз ол дээш, эмчилер сыйкырлыг каарга, инектерин өлүп аргалап, Бо хүнерге чедир 3 инек, 3 молдурга өлдү. Инектер бызааныг инектер. Ам бешин бир кыс молдурга аарып чыдыр. Инектерин бо хире өлүп турда чуу-лаа ки-чаарын айып тыппас инектер мен. Каш инектен мычаар өлүрү ол бе, эмчилер? Инектер хей эвес, байлаа эвес ки-жи мен. Бодум чагыс херезепин кижи мен. Чааскаан хилектеннин чораша аам-рап каарга, сыйкыткан соонда, кыптып түрүп бешти. Оон дагында оорлап бааа алгаш бээр.

Инектерин аарып тода-раайн чыдап турган, чүге сыйкырлыг турарыл? Шыны каарге, ам-даа тодараттын, чыдап аарып-дыр. Бир эвес бешти республиканың мал эмчилери ол аарыпты тода-раайн шыдаа чүге болза, өскө чыгардып шыгарып эмчилерди чыдап турар, чыдап чүм-адыр бе азы өскө аарып бе деп чүткөн тодарата. Халым малды дүжү, чыдап шыгыттып, «чүтүп түрүп бээрге болур бе?»

Чүдү чагыс мээ инектерин эвес, малчынар чыда-ла, сууруч чурттакчыла-рының инектери өлүп түр. Өлүп каалан инектерин аарып азы дай-бар черге сөөртүп каантар-дыр. Олар-нын черге чөмөс. Кааа-даа чурдурга, инек сеги бо-за

ХУУЖУДУЛГАНЫ — БОДАМЧАЛЫ — БИЛЕ

Сөөлгү 10 чылдың иш-тинде ажал-агыйны дээштик кылдыр чорударының орук-тары дилеп келген. Ботта-рымыз үезинде күш-ажыл-чы коллективтерин ажыл-агый бүдүрүлгүлүн биде-ринге идилгит болган бот-орукта-чарылга, аренда не-раазы, бот-акшалаандырымыз дээрден ачылды, оун күш-ажылды коллективтерин өңүз-кылдыр дамчыдып, күрүмнени чагырып дуулар системизинден адырып, ка-йы-бир бүдүрүлгенин ээле-ри боттары ажал-херези аялап башкарып дээш ол.

Совхозтарын, колхозтарын азе организастаар тала-зы-биле тодарай ажылдар бистин республикага фе-рдалы айда аргалап. Мында билдирмес, тодарай эвес чүдүлдер май хей, мычалаа-даа совхозтарын орунга-даа коллективтерин бүдүр-лүгөни, арат болган тараачын ажыл-агыйларын тургузу-рун алдык уткамыз хүндүн хүнде тода билин бер-чүрүр. Ажал-агыйны күрүне удурунун системизинде үезинде машина-техника-камыг-даа камналга, хуу-раалда чок турганымыз ма-мал-маганы хей-хөй-биле чүдүлдер өлүрүп турган-нымыз сактып көрүлүр. Илчым чүдү бөгүн чедир уламчыланышкан. Арат бол-ган тараачын ажыл-агый деп чүдү дээрли камыг-даа бидилгир аларган болгай. А коллективтерин бүдүрүлгеге чүдүлдер хей. Ынчанган өң-чүлү коллективтерин хешти-ге деп чүдү дээрлиге док-

тамыс-дыр мен.

Совхозтарга эртен ху-раларга ажал-инчилерин хей незин коллективтерин бү-дүрүлгө дээш бидилат ту-рур. Оон бир чылдагыны бо берге үеде дем чок болза, ажал-агыйны сегидип шы-даа бис деп оларнын биле берген. Тургустунар дээш коллективтерин бүдүрүлгеге бастыг совхозтуу ажал-чыныры камчп үзүгүт апарып? Боттарының хой-чыл иштинде күш-ажыл-биле совхозтуу ажал-чыны-ры оон өңчү-хөргөжинин тургустуунага үзүп ки-рип келген. Ажал-агыйны арат орууламы оларнын бү-дүрүлгө ажал-агыйны түне-ли. Ол орууламы совхоз-техника саларыга ал, ту-дуглар тузуп, мал-маган азыраарына дүжүт өстү-рүлгө дээш, чагыс өскө-биле чугалаарга, ажал-агыйны өңчү-хөргөжинин тургузуунага көндүлүгө дээш ажал-агыйны коллективтерин бүдүрүлгөни тургузуунага үзүп ки-рип келген. Ажал-агыйны ажаа-лап башкарып дээш ол.

Чогуур документтерин көдүрүп турган, совхозтуу кезигин бурзууну сөөлгү 5 чыл иштинде чылда ор-тумак шалымын тедарайп оон кыргып күш-ажылды үзүп бидилгир алар. Чи-жааларга, Наталья Салча-

тын сөөлгү 5 чыл иштинде чылда ортумак шалымы 5000 рубль болган дикок. Натальанын совхозна ажал-ага стажы 10 чыл, 5000 рубль*10 чыл — 50000 чыл-рубль. Тургустунар деп турар коллективтерин бүдүр-үлгеге совхозтуу дамчыдып бээр өңчү-хөргөнде оон кыргып күш-ажылды үзүп 50000 чыл-рубль болган-дыр. Ф — (И+3+С) — П деп фор-мула-биле үндөни дады-мула үзүп фондустун тып алыр. Ф — кол болган эр-тинелиг өңчүлү өртөз апар-ган агар саанда ашпа. И — бүтүгө өңчүлү элдениз, С — халаса дамчыдып берген социал объектилер-ден болган суггартыла сис-тамаларының өртөз, П — коллективтерин бүдүрүлгеге үндөни дады-мула үзүп фондустун Чи-жааларга, Ф — 10 инек-чүлүгө, И — 1 млн. рубль, 3 — 1 млн. рубль, С — 2 млн. рубль дикок, 10 — (1+1+2) — 6 млн. рубль. Үндөни дады-мула үзүп фондустун 6 млн. рубль болган-дыр. Оон соонда 1

АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОГУ. БИЛЕ САНАЛДАР, БОДАЛДАР

ШҮЛҮК ТҮРГҮЗҮҮН ӨӨРӨНЗЕ

«ШЫННЫН» РЕДАКЦИЯЗЫНГА

Хүндүлүг редакция! 1992 чыдады 40 «Шын»-те үнгөн (№ 40) «Шын» согууда, бирги аруула, «Соңгүл» далаарны хуусааында эрт-тирер» деп ат-беле Тыва-ны Улусуу намынчы по-литвуделетич даргазы К. Кужугеттич мезээни чыраткан.

Ызда Россияның социал-демократтыг партиязының Тыва салбарының кеңигүн-нөринин Тывада президент согулдарынага презаа-рыштыр туружун херек кырында барымаага дуу-нес кылдыр көргүсөн. Фе-врадь 25-те ТСПД-ни баштаар черинин хуралында Тывада президент согулдарынага хамаарыштыр тускай шиттир хүдээп ал-дыган. Ол шиттир ёзу-

гаар Тыва Республиканың Президентинин кандидаты Б. Т. Саянч төлө-тиг, ыччанга оон канди-датуразын дөттиринче Тыва-ныч журттанчы чоңуу социал-демократтык кы-гырган.

ТСПД-нин баштаар чери-ниң даргазы Игорь Иргит-тич хууда саналым бүгү Тыва социал-демократтар-ныч саналы кылдыр согу-га чыратканын социал-демократтык партиязының баштаар чери чөптүг эвес деп көргөн.

Игорь ИРГИТ, Россияның социал-демо-краттыг партиязының Тыва организациазының баштаар черинин дарга-зы.

ЧУРУМЧУСА ЧОГУУР

Кызылда дөрт кыт «Автомобилист» деп аал-чылар бакчыны бар. Чараш-даа, чагай-даа, эки-даа, элти-даа чер. Ында сто-ловая база бар. А оон амылдар шагы районнар-дан барган чолаачыларга дына-ла таарымча чок. Ол эртен 8 шакта ажыттынар. Улус хай болганьдан оочурун турунда-ла, тошак алып, он шак чедэ бээр. А кезээ 5 шакта ажыттынар. Чорук кижи-иниң ол орай-дыр, ажыл-хе-рени бүдүрүп алганда, оон ажытканын манаар эвес, кургуп ижини-биле манаштар сен, а орук ара чөмөнчир өске чөплөр чок болтай.

Өлөгес-Аксы сурунч ето-ловаяның чөмөнчир өртөө аар-дыр. «Автомобилист» аалчылар бакчынында сто-ловаяның амылдар шагы-нын өскөртүн болурунч аргазы бар ирги бе?

Сор-оол ОНДАР, Чөөн-Хемчик район, Чадаана хоорай.

РЕДАКЦИЯДАН: бо-су аал-чылар бакчыны бот-тускай-лаң аякындап турар. Олар столоваяга херек бүгү-ле аш-чөм аймаан боттары-ныч оруугазы-биле улуг өртөө-биле салып ал келген. Ыччанга ажылдар шакты дугарында ёзуугар кыл-ган болурун оон өскөртүнү күзөйсүн турарлар.

Чамдык авторларның редакцияга чоруктаан шүлүктөрүн сайгарып көөрүңүз, улус өөрдүңүз, чогаал кылдың дилээң чүве, ыччанга баштай Тээлден Галина Очурнуң болгаш Эилин-Хемден Эдуард Сурумаанын чогаалдарын-га доктаалынар. Бо авторлар төмө кылдыр ынакшалды шилти алганыр.

Галина шөргөдө танымкы оолче мылчаар билиш турар:

... Чагында сонургадыр чүгү барым Чагаага шүлүктүн билиш көр. Ийн-ле чыл билдиртпейн эрте-ле бээр

Ишти-хөңнү мунгарат-лай манаар аар мен. А Эдуардтың «Бердинге» деп шүлүктүн сөөлү стро-фазы бо:

Хулумзүргей эргим сенээ Хүнүнү чылың кожа тууду, Чүрөөм чүгүл сен-ле деп Чүмү-биле бердиниң тур.

Бо авторлар боттарының шүлүктөрүн четкипейн манап турар, алыр уктуруг ёзулуг ээлеринче чорутпай, «Шыңче» чорутканы элде-тиг-дир. Чаала кыттып өөр, ийиңиңиң арыналды мык, чыкты арыналды камнакар! Кажан ол дымыл, четкин келгире, ыччан ёзу-луг бышкан, додуу, чагай шүлүктөр турдуу турар. А амылчында шала быш-паан чыгыр деп болаар-дыр мен.

Бай-Тайга районун Кара-Хал суурдан 9 класскы Алдууна Ховалыг «Авамга» деп бир дугаар бизнест шүлүктүн солунга парлаарын дилеп турар, оон сөөлү строфаы бо:

Авам мени көрөш, Чырык чери тырээш, Ыччанга шыгың өстүрүп каан. Чайыналчак аас-кежик Чайыналчак күзеп ор мен! Эр-хей, Айлаана, дидим.

эде-чара-дыр сеп, аватга ынакшалдык, хулумзүргей дээш, эки шүлүк дээш четтирдинис, ам-даа чогаал. Дордан бийип, шүлүк теориянын өөрөн деп хууда чагыыр-дыр мен.

Кызыл хоорайдан 7 класскы Анаита Кокудлоол 3-шүлүк чоруткан. «Хадыр-сары» «Чыс соода» деп шүлүктөрүн эге айналыш-тырып кылып, чамдык сөс-төрүн жоюлап эгер болза, оон эки шүлүктөр үнүр бо-луур дег. «Кырган-ачам ча-гыты» деп шүлүктен чамын-дан эгелен өсүс амылдар-ды көрүп келген кижиниң кудуралын бистип сеткил-хөңүрүскө дээп көзү кылдыр мындыг одуруга да илерет-кен:

... Шак ол хүндөи эгелээтин Хөгдүг катыш каттырбадым, Дүңелерде оттуп келеш, Авам кээрин манап чордум. Бүгү-ле чүүл, чараш бойдус Эскүс менээ солун эвес, Хөгдүг час-даа дүжүп кээрге, Сеткилим мээң оомургаас, Чөргөнөп, мыштал чорааш, Чезе катап ыгладым дээр. Хай-лаша чыгыландыр Урадыр ырлап аар мен. Эргелениң авам оозун Эчизинге чедир дынап, Хөңүг кара каратарын Баса катап көргөн болза.

Анык авторда шүлүкчү салым-чалуу бар деп чүвени бо-оюлар деп билипкан турар. Чүгел Анаита, чогаал-таласы-биле теоретиктиг били-лериңиң шөгүдөш аары-биле дыл, литертура башчылары база илеретин чөртө тургустунган чезен чогаал болгуму-биле дарый харылаачырым сумелээр-дыр мен.

Тожудан дайынчы бол-

аш куш-ажымдыч оочуу Василий Тамдын оон «Чечестел-ле, Танды Тыва» деп шүлүкчү чоруткан:

... Ааллар, суурлар коданнары Арбын малдын турзаа болган, Арга, сынар, хемнерине Аны, балы арбын көвөй Чечестел-ле, Танды Тыва, Чедишкениң бургунаар!

Паши согуу чыгарда Тываның малдын баш Тыва кызыртылган деп чүзү ийик, садырларда элтеп кылган хемнеринч баралың көзүбөс, өртөө аар дээр-дир. Ыччанга Тожуда болдушту урегелдеп, ал-мен, балыгың урегелдеп, кырып калган деп солуннарга бо-ла бикитилээр бир, бодум на-раам-биле көрүп, номчузум. Дидир-дидирлерден дына-баркыга бир бай орус ки-жи бодум Тожуңу салып аар деп турар деп чүзү? Ол шын бе?

... Аалын-мөңгүн, эртине байлам Асбест, нобальт улам немоюн, Анык, делем хову, шөлдө Арбай, тараа жогаан

Чок-лугу алыр буадуур-тур техниканы өскөтү, Унеси улуг, ыччанга шек-латарда муң-муң тоңааы-биле чыдып берген деп чүзү ийик? А холбаның Чогу-Аксы кабылганна болгай, Че шүлүкчү ор-даа канчаар, үк шүлүктө чараш оуур-хөвирлер чогууну ха-раазына, аана суртаал, кыйгырыг демдектери кол-данылган болза, ону шүлүк деп уеселери болунамас-тыр. Тес-Хемден Биче-оол Доңдуң, «Бүргөңчиг кырг-таннар», «Курган билер ча-даас боор» деп шүлүктери-

нин бирээзинде сөөлү үесе амылдардын бөөлү үезин-де кырганнарның амылдар-дын кээргениң кылдыр көргүсөн. Аш-чөм өртөө-нин аартаанында амылдар-раан херээ чок-тур, карак-ты дүрген мөңгөс-биле шамгени дээр-дир деп чү-гааламың ораар:

Чангыс-ла кий колбасаның Алдан ашкан дийл чымакчалык.

Чаа чыл соода тур-дорт катал Ам-даа немээр чүве дидир. Кырганнар-даа мынчап чорбайн, «Кызыл-дустай» берсе дээр.

Чезе шүлүктө карым ки-жи Хөккөрдө мөңгөн эрнэ көрүдүп бер чортуур. Эки чүве эвээкээтин Багай чүве көздөң-дир. Эки шагың элтип көөрүн Манап орбайн, демескиң!

Шүлүктөрүн кайызымы-лаа темазы солун, амгы үениң чидиг айтырларын көрүдүр турар. Ыччала-даа бирөөнүң хөдүн эртир хөөрөди берген иччи бар, ийгиң шүлүк суртаал, кый-гырыг шүлүкчиг апарган, ыччанга өске-даа шүлүк-терин ийгиң дыл кошпап, холдуң солун, сөтүгүл, албан кээрдүн дель-биле били-тингендерин поститиг оуур-хөвирлер чок болу берген.

Бай-Хаактан хоочун баш-кы Арнадай Далбыр-оол «Кызыл анын» «Дол баар-лыг», «Чудулуң», «Ху-нам» деп каныгы жанрга хамаарыштары билдин-мес шүлүктөрүн чоруктан чүте дие бо шүлүктөрүн шүлүктөр бо дээр, аларда кара чаас сөстөрү кол-данылган болза, амылдарың дээр, автор-дуг боор турар.

Торгалында угбам

Долча, сугла чордум. —Тоор, билер чөвөм-даа чок, Доң баарың, күзүтүр — диди, Тонум өөгүн чөжинп каапнаш, Топтап, суйбап көргүлөм: Дом-даа, хар-даа чок, Торгу майзам чымчакчалык.

Чезе, мерген улус ин-дыг: Көргөн, магадан азы дөмөнаа чүзүң бир анык, дыка дүрген шүлүктү чү-гаалаптар боор чүве. Аас чогаалыңа ыңдыр жанр бар, бо шүлүктөрүн ача чок деп болаар-дыр мен.

Чазаанадан Александр Монгуш чаа эгелен чорудуур. Буу-лаа шүлүк аттыг чүвөлөр шорбажылааш, мону парлардан дээр, арай оорум-га таарымша боор. Чаза-нада чезе чогаал болгумун тургускан херээ чүл, мына район солуну база чүве, арай оларын-биле чүге ужуражып, сумелешчил деп айтырлар ал-чайгаар тургустунуп келди-дир. Чо-гуу авторда шүлүкчү болу-птур салым-чалуу теория-ныччалык чогаал теория-ныччалык талазы-биле билди аажок кошкандыр, ыччанга дылы аражор эвен, кара чүданы автор бола, арга-лай берген боор:

Ыччала-лаа философу утга силер бир шүлүккө доктап көрейң:

Чүгө бөгүн шүттүг чүве кылбас дэң мен, Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен. Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен. Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен. Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен. Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен. Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен. Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен. Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен.

Келир үе бөгүнү хүнден дыка хамаарың деп, даар-тагы хүн бөгүнү мээң бо-думу ап чорудум-биле сы-рый холбалаг дээрин утаалып турар бо шүлүктү дораан эскерип каар бис. Шынап-ла, келир үеде аас-кежик, чырык күзөлдөрү бөтсүн деп болаар бол-дувусса, ам бо дораан шүг-дүдүп, хөдөлөр апар бис. Бо оодурур авторуң амылдарың шын туружун илеретип турары өөрүңгү-дүр.

Хөгдүг катыш каттырбадым, Дүңелерде оттуп келеш, Авам кээрин манап чордум. Бүгү-ле чүүл, чараш бойдус Эскүс менээ солун эвес, Хөгдүг час-даа дүжүп кээрге, Сеткилим мээң оомургаас, Чөргөнөп, мыштал чорааш, Чезе катап ыгладым дээр. Хай-лаша чыгыландыр Урадыр ырлап аар мен. Эргелениң авам оозун Эчизинге чедир дынап, Хөңүг кара каратарын Баса катап көргөн болза.

Анык авторда шүлүкчү салым-чалуу бар деп чүвени бо-оюлар деп билипкан турар. Чүгел Анаита, чогаал-таласы-биле теоретиктиг били-лериңиң шөгүдөш аары-биле дыл, литертура башчылары база илеретин чөртө тургустунган чезен чогаал болгуму-биле дарый харылаачырым сумелээр-дыр мен.

Тожудан дайынчы бол-

аш куш-ажымдыч оочуу Василий Тамдын оон «Чечестел-ле, Танды Тыва» деп шүлүкчү чоруткан:

... Ааллар, суурлар коданнары Арбын малдын турзаа болган, Арга, сынар, хемнерине Аны, балы арбын көвөй Чечестел-ле, Танды Тыва, Чедишкениң бургунаар!

Паши согуу чыгарда Тываның малдын баш Тыва кызыртылган деп чүзү ийик, садырларда элтеп кылган хемнеринч баралың көзүбөс, өртөө аар дээр-дир. Ыччанга Тожуда болдушту урегелдеп, ал-мен, балыгың урегелдеп, кырып калган деп солуннарга бо-ла бикитилээр бир, бодум на-раам-биле көрүп, номчузум. Дидир-дидирлерден дына-баркыга бир бай орус ки-жи бодум Тожуңу салып аар деп турар деп чүзү? Ол шын бе?

... Аалын-мөңгүн, эртине байлам Асбест, нобальт улам немоюн, Анык, делем хову, шөлдө Арбай, тараа жогаан

Чок-лугу алыр буадуур-тур техниканы өскөтү, Унеси улуг, ыччанга шек-латарда муң-муң тоңааы-биле чыдып берген деп чүзү ийик? А холбаның Чогу-Аксы кабылганна болгай, Че шүлүкчү ор-даа канчаар, үк шүлүктө чараш оуур-хөвирлер чогууну ха-раазына, аана суртаал, кыйгырыг демдектери кол-данылган болза, ону шүлүк деп уеселери болунамас-тыр. Тес-Хемден Биче-оол Доңдуң, «Бүргөңчиг кырг-таннар», «Курган билер ча-даас боор» деп шүлүктери-

нин бирээзинде сөөлү үесе амылдардын бөөлү үезин-де кырганнарның амылдар-дын кээргениң кылдыр көргүсөн. Аш-чөм өртөө-нин аартаанында амылдар-раан херээ чок-тур, карак-ты дүрген мөңгөс-биле шамгени дээр-дир деп чү-гааламың ораар:

Чангыс-ла кий колбасаның Алдан ашкан дийл чымакчалык.

Чаа чыл соода тур-дорт катал Ам-даа немээр чүве дидир. Кырганнар-даа мынчап чорбайн, «Кызыл-дустай» берсе дээр.

Чезе шүлүктө карым ки-жи Хөккөрдө мөңгөн эрнэ көрүдүп бер чортуур. Эки чүве эвээкээтин Багай чүве көздөң-дир. Эки шагың элтип көөрүн Манап орбайн, демескиң!

Шүлүктөрүн кайызымы-лаа темазы солун, амгы үениң чидиг айтырларын көрүдүр турар. Ыччала-даа бирөөнүң хөдүн эртир хөөрөди берген иччи бар, ийгиң шүлүк суртаал, кый-гырыг шүлүкчиг апарган, ыччанга өске-даа шүлүк-терин ийгиң дыл кошпап, холдуң солун, сөтүгүл, албан кээрдүн дель-биле били-тингендерин поститиг оуур-хөвирлер чок болу берген.

Бай-Хаактан хоочун баш-кы Арнадай Далбыр-оол «Кызыл анын» «Дол баар-лыг», «Чудулуң», «Ху-нам» деп каныгы жанрга хамаарыштары билдин-мес шүлүктөрүн чоруктан чүте дие бо шүлүктөрүн шүлүктөр бо дээр, аларда кара чаас сөстөрү кол-данылган болза, амылдарың дээр, автор-дуг боор турар.

Торгалында угбам

Долча, сугла чордум. —Тоор, билер чөвөм-даа чок, Доң баарың, күзүтүр — диди, Тонум өөгүн чөжинп каапнаш, Топтап, суйбап көргүлөм: Дом-даа, хар-даа чок, Торгу майзам чымчакчалык.

Чезе, мерген улус ин-дыг: Көргөн, магадан азы дөмөнаа чүзүң бир анык, дыка дүрген шүлүктү чү-гаалаптар боор чүве. Аас чогаалыңа ыңдыр жанр бар, бо шүлүктөрүн ача чок деп болаар-дыр мен.

Чазаанадан Александр Монгуш чаа эгелен чорудуур. Буу-лаа шүлүк аттыг чүвөлөр шорбажылааш, мону парлардан дээр, арай оорум-га таарымша боор. Чаза-нада чезе чогаал болгумун тургускан херээ чүл, мына район солуну база чүве, арай оларын-биле чүге ужуражып, сумелешчил деп айтырлар ал-чайгаар тургустунуп келди-дир. Чо-гуу авторда шүлүкчү болу-птур салым-чалуу теория-ныччалык чогаал теория-ныччалык талазы-биле билди аажок кошкандыр, ыччанга дылы аражор эвен, кара чүданы автор бола, арга-лай берген боор:

Ыччала-лаа философу утга силер бир шүлүккө доктап көрейң:

Чүгө бөгүн шүттүг чүве кылбас дэң мен, Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен. Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен. Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен. Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен. Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен. Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен. Чүгө бөгүн чүрөсөй мен, билдин дэң мен.

Келир үе бөгүнү хүнден дыка хамаарың деп, даар-тагы хүн бөгүнү мээң бо-думу ап чорудум-биле сы-рый холбалаг дээрин утаалып турар бо шүлүктү дораан эскерип каар бис. Шынап-ла, келир үеде аас-кежик, чырык күзөлдөрү бөтсүн деп болаар бол-дувусса, ам бо дораан шүг-дүдүп, хөдөлөр апар бис. Бо оодурур авторуң амылдарың шын туружун илеретип турары өөрүңгү-дүр.

Хөгдүг катыш каттырбадым, Дүңелерде оттуп келеш, Авам кээрин манап чордум. Бүгү-ле чүүл, чараш бойдус Эскүс менээ солун эвес, Хөгдүг час-даа дүжүп кээрге, Сеткилим мээң оомургаас, Чөргөнөп, мыштал чорааш, Чезе катап ыгладым дээр. Хай-лаша чыгыландыр Урадыр ырлап аар мен. Эргелениң авам оозун Эчизинге чедир дынап, Хөңүг кара каратарын Баса катап көргөн болза.

Анык авторда шүлүкчү салым-чалуу бар деп чүвени бо-оюлар деп билипкан турар. Чүгел Анаита, чогаал-таласы-биле теоретиктиг били-лериңиң шөгүдөш аары-биле дыл, литертура башчылары база илеретин чөртө тургустунган чезен чогаал болгуму-биле дарый харылаачырым сумелээр-дыр мен.

Тожудан дайынчы бол-

Кино болгаш көрүкчү «АЛДАН-ДУРГУН»: Ынчаар адааны шын бе?

Тываның культуру амылдарынага бир төөгүлү болушун амылдар, респу-бликаның кинотеатрларында «Алдан-дургу» деп уран-чезен, өңүг кино-фильмин үнү эгелээни болур. Свердловскин кино студиязын «Зов» деп шенелде-бүдүрлө черини белеткеп кылган ол кинону бир-ле дугаарында Кызылда Тыва Республиканың улус депуттары, чазакты харысалгалыг амылдарың көргөн. Кинонуң сө-

нарвийн С. Зорин биле Е. Ямалав бирээң, режиссёру Барс Халзанов, республикадан Син-оол Оюн, Чыгы-чы Ондар база кырып турар. Кол рольдарын тыва артистер ойнаан.

Тыва көрүкчүлери өрткен ол кино-га хамаарыштыр боттарының санала-рың, сүмелери, бодаларын бизнест чогаалар редакцияга көзп эгелээң. Оларның чамдыктарын бөгүн силерге таныштырар-дыр бис.

Аваймынч мени бо-жааш, караа чыраан, анай-нара чажыман тура-ла анай-хөгөч дозуп өскөн-төзөн черим Алдан-Маа-дыр, алды баштыг Кара-Даг, оораарган Оргу-Шал, мааның-торгу чаткан ыш-каш Манчурек аксынын, шааладыр агып чылар шап-тын хем Актың каас-ча-раш бойдус-чурумалың болгаш өске-даа болушкун-нарың көргүскен ыңгу «Алдан-дургу» кинофильмин баштыгы көрөдөш кырдум.

Ук кинонуң эге кадрларын көргөш-ле, сеткил сөргөп, бистип Тыва-ыстык-даа, мээң төрт черимниң-лаа онагай, чайгаар бүт-көн даглар-хемнери, тайга-лары кайы-даа оран-дел-дөргөй деңгел, солуп болбас дээрине уран-чечен кино-дан көр бис. Кинода арыг тыва дык кырынга арти-стерин чүгааламың тура-рынга ийик чоргаараар, шынап-ла тыва дык бистип эртиневиң, байлаамс дээрзи база катап бадыт-катырар.

Ора-созамы чок чүвени бар кылдыр амылдарга боттандырып тургускан кино-нуң тургузучуларына хей-хөй көрүктөүр-даа, мен-даа улуг-биле өөрүп четтиргениңиң илеретип, оон чогаалчыларыңа чаа-лаа чогаалчы чөптү ки-нинерин күзээр апар бис. Ыччала-даа «Алдан-дур-гуну» көрүп ора, кинийин сымкалыга таарымша чам-дык чөптөсөй ийик өс-көриң каар чорду. Ол үеде Оргу-Шалга, Кара-Дагга хамаанчок, бүгү Тываның

девиксэринге даштын чу-гайлап каан, кырышамын шиферлээш, амгы үениң байдалыга таарымша эл-териниң хөй кайаазы тур-баан боор деп болаар мен. Кинода болушкуннар көгү хөлдөсөң, чагыр игоган чыг улс. Ол киреле кының мал кайаазы өрт-төңүрүң, оон оорунга чагыр хөлдөсөң хонашка-даа тырттырган болза эки-даа ойнап турар артистер-ниң тыва дык кырынга чу-гайды мында-ла тодарай билинмес, палыраш. Арай деп-ле, тыва дык кырынга үндүрчөп кинону ыччандыр бөдүмчө чок, буу-лаа кы-тагы хомуаңчың чорду.

Канчан чаагайышкыңче кириптер үеде, холдоң-ла сымарып каныгды-ла се-киң албайн шапкыламың турары Африка чурттарың ийик-дериң, Сөгүңгү уруу ол мычар хөм-тургү көзүң, дөш чоруп турган маа-дырлары барып-берып, Енисей, Улуг-Хем кыдымын-га тырттырган кайаачык. Хемчикте, Алан-Аксында, Анта чыдыр чараш бойдус-тур чөптү чок эвес.

ХАНДЫР КӨРГҮСПЭЭН

Кыска үе иштинде кылган «Алдан-дургу» деп кинону соңурудуктун. Өңүг болган, мыңа баа. Баштыгы бо кинода бүгү күс-биле төөгү-нү сомаал көргүскени мону сонгаар улум эккиңир апаар. Бо төөгүлүг болушкунун кириңилериниң аны-торо сагалдары арбын. Бетин кыдык, база бир улуг баш-тыгы чыраан Доңга Кара-Ауш Борбаканын уруу-ууча (Хеймер) уруу-дур мен.

олярның мал-маганын ху-лап, ядымылга үлөп бе-рип турганар. Кол-ла удур-ланып турганын феодал — ондарларың чагырыкчызы Седиган чыгып турган. Ол кинога карың дөттиринче талазы-биле деңгезир ки-жи чок. Орунка душкан-на ядымыларын хал-соп, эттеп, өөрүп-лаа каар турган. Чөртө Седиган чыгып турган, оон оларын килең-биле сөпчөп чүгаалаар.

А Самбакыч тура ха-лышкынын баштыгызы, мөгө-шымын, шыңчы, төлөп-ти, эрес-кашгай, улуг Угааның кижи турган. Бо кинода ол амааың бо-луп турары чөптөсө. До-кума болза база бир баштыгы-ч. Ол бай, дуржок, көк чинаалың чагы дугаалыг. Алызы барып тура халыш-кының бастырыңга ол кол-роңдуг өскөртканың бо болган. Ыччала-лаа кытаг хаан оон бакын алган, ча-гына оон бакын аскаан. Хөндөргөдө Дажыманың үрө-салгалы эмге-самчөк көвөй. Оон огулун Хеймер уруунун огул «Ауру туву» арыамбынның удуртукчузу Олег Сарылга олу-дур. Ол Дажыманын долоң бо ки-нога ойнааргай. Дөмөй турган манат. Оон салга-ларын чыггап, чуркуга тырт-тырып алган деп дынаан мен.

ратканы база билдирмес бо-луп артар-дыр. Кинода бо-лушкуннар чамгыс шиг-би-ли караңдыр эртин-ле тургулар. Ужур бола, эгези, өскүрү, дээди ча-дазы, оон сулаары, басты-тары билдиниң турар турган болза эки. Ындыг байдал кыры-биле көргүс-көн болза, иштиңиң кү-рүлдөзүрө ханылааың ту-рарынан көрүкчүлериң со-нуургалын соруузалап шы-дааын барган.

Эң-не кол чөптөс чүүл — төөгү материалдарыңа дагынаамында. Бо дээрге төөгүлүг оңа болушкун, агы демиселини эң-не чи-дигленгени ол болза. А кино-да болза, аана-ла бо-лушкуннардыг. Тура халышкыларга хей-хөй бистип-селчилерини холдары чок кийлер болур. Оларны феодаллар шак ыччар нар-жы-дошкун торкап турган-нары ол. Бо дугайы кинода чок. Кинода чыгылар ой-ладып-ла турар көргүчүлөр хей-хөй оруксагы чыгыр. Ол дег багалп каан хөй, тыва хөй эвес-тир. А инек-тер харын хөй турган хире.

Тура халышканың арыамбы хемчик кызы бар. Самбакыч ол урууга ынак-шып турар, ол арай шыңыг эвес хире. Байны уруунга Самбакыч канчап ынашын болуру?

Уран чечениткени ыр-де шору, тывыкык. Илик-хөптөр шыңыг эвес. Ч. Айт-матовтун «Ак пароход» деп чогаалың кинозуда амы-лдарды көргүскен дег ёзулуг шын көргүскен бол-за тергиниң не эки турар ийик. Ол үеде тура халыш-кылар колдуунда агы-хөй тоңнардыг, хем индиктергай болур, чүгө байлар каас-чок, торгу-чымың кедер, йа-былыг тургулаан болгай. Ядымылар бөзүгө нетиңиң турганар. Чөртө тулушкун, үезинде эки хей кедер арга бар эвес, эптиг, чик хөптөр-лең турганар боор чөпт болаар мен.

Екатерина МЫНДРИНА. Кызыл хоорай.

девиксэринге даштын чу-гайлап каан, кырышамын шиферлээш, амгы үениң байдалыга таарымша эл-териниң хөй кайаазы тур-баан боор деп болаар мен. Кинода болушкуннар көгү хөлдөсөң, чагыр игоган чыг улс. Ол киреле кының мал кайаазы өрт-төңүрүң, оон оорунга чагыр хөлдөсөң хонашка-даа тырттырган болза эки-даа ойнап турар артистер-ниң тыва дык кырынга чу-гайды мында-ла тодарай билинмес, палыраш. Арай деп-ле, тыва дык кырынга үндүрчөп кинону ыччандыр бөдүмчө чок, буу-лаа кы-тагы хомуаңчың чорду.

Канчан чаагайышкыңче кириптер үеде, холдоң-ла сымарып каныгды-ла се-киң албайн шапкыламың турары Африка чурттарың ийик-дериң, Сөгүңгү уруу ол мычар хөм-тургү көзүң, дөш чоруп турган маа-дырлары барып-берып, Енисей, Улуг-Хем кыдымын-га тырттырган кайаачык. Хемчикте, Алан-Аксында, Анта чыдыр чараш бойдус-тур чөптү чок эвес.

Ора-созамы чок чүвени бар кылдыр амылдарга боттандырып тургускан кино-нуң тургузучуларына хей-хөй көрүктөүр-даа, мен-даа улуг-биле өөрүп четтиргениңиң илеретип, оон чогаалчыларыңа чаа-лаа чогаалчы чөптү ки-нинерин күзээр апар бис. Ыччала-даа «Алдан-дур-гуну» көрүп ора, кинийин сымкалыга таарымша чам-дык чөптөсөй ийик өс-көриң каар чорду. Ол үеде Оргу-Шалга, Кара-Дагга хамаанчок, бүгү Тываның

девиксэринге даштын чу-гайлап каан, кырышамын шиферл